

नागरिकांच्या लोक कायदेविषयक माहितीच्या गरजा

प्रभाकर गोविंद धिरडे , एस.के पाटील

ग्रंथपाल, न्यु लॉ कॉलेज, अहमदनगर
प्राध्यापक व ग्रंथपाल सिंबॉयॉसिस इंटरनॅशनल युनिव्हर्सिटी , पुणे

सारांश : हा लेख लिहिण्यासाठी जे तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरून असे ठामपणे म्हणता येईल की, सर्वसामान्य नागरिकांना ज्याप्रमाणे अनेक स्वरूपाच्या माहितीची गरज असते. ती गरज ते औपचारिक व अनौपचारिक माहिती पध्दतीतून भागवित असतात परिणामतः जिथे शास्त्रशुध्द माहिती प्राप्त होते त्या माहितीच्या आधारे समस्या निवारण होण्यासाठी मदत होते कायदेविषयक माहिती असणे , प्राप्त करणे हि अतिशय एक निगडीची बाब आहे

प्रस्तुत संशोधनात नागरिकांना कायदेविषयक माहितीची गरज असते, ती कशासाठी, कोणत्याबाबी मध्ये, कोणत्या प्रसंगी निर्माण होते, कोणत्या कायदयाची जास्त आवश्यकत असते, हया कायदयाची माहिती करून घेण्यासाठी कोणते स्रोत वापरतात, हया स्रोतांतून माहिती संप्रेषित होण्यासाठी कोणते साधन त्यांना जास्त सोईचे वाटतात, त्या साधनांद्वारे माहिती गरजूपर्यंत पोहोचण्यासाठी कोणत्या अडचणी येतात हया सर्व बाबींचा पुराव्याच्या आकडेवारीच्या आधारे परामर्श घेण्यात आला.

या सर्व सुचनांचा व शिफारशींचा उपयोग करून नागरिकांच्या लोक कायदेविषयक माहितीच्या गरजा भागविण्यासाठी एक प्रारूप चांगल्या प्रसारे तयार होउ शकेल जे 'लोक कायदा माहिती प्रणाली' (Public Legal Information System) म्हणून विकसित करता येवू शकेल.

ꠘLrkouk :

जवळजवळ सर्व मानवी व्यवहारामध्ये माहिती महत्वाची भूमिका पार पाडते. माहितीचे महत्व मानवी जीवनाचे विकासात अनन्य साधारण आहे. माहितीचे प्रसारण व माहितीची उपलब्धता यांनी जग हे एक खेडेगाव (Global Village) बनले आहे. भारत उर्वरीत जगाप्रमाणे मूल्यापासून तंत्रज्ञानापर्यंत बदल अनुभवीत आहे.

ज्याप्रमाणे मानवजातीच्या विकासात सर्व ज्ञानशाखांनी हातभार लावला आहे. तद्वतच 'ग्रंथालय व माहितीशास्त्र' हया शास्त्रातील अनेक तंत्रांनी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संशोधनाचे माध्यमातून योगदान दिले आहे. ती तंत्रे तालिकिकरण , वर्गीकरण, संदर्भसेवा, प्रलेखन सेवा, सारलेखन सेवा, सूची सेवा, उध्दरण विश्लेषण, आशय विश्लेषण, माहिती उपभोक्त्यांचा (User Study) इ. माहिती उपभोक्त्यांच्या अभ्यासात माहितीप्रणाली, माहिती स्रोत, माहिती प्राप्त करीत असतांना माहिती उपभोक्त्यांचे वर्तन याचा अभ्यास होतो.

माहिती व माहिती पध्दती -

अशी शक्यता आहे की पृथ्वीतलावर अशी एकही व्यक्ती नसेल की ज्याला माहिती म्हणजे काय? जीवनात माहितीचे काय महत्त्व आहे, व माहितीच्या अस्तित्वाचा व माहितीच्या अनुपस्थितीचा एखादयाचे जिवनावर काय परिणाम होवू शकतो हे माहित नाही. माहिती हा घटक वैश्विक आहे. ती सर्व भाषेमध्ये उपलब्ध आहे. माहिती हा आपल्या जिवनाचा अविभाज्य भाग आहे. आपणास दिवसभर माहिती प्राप्त होत असते. आपण प्रातःकाळी उठल्यावर आकाशवाणी, वृत्तपत्रे आपणास विविध प्रकारची माहिती देत असतात. दूधवाला, दूकानदार, घरकाम करणा-या स्त्रीया व इतर आपणांस विविध प्रकारची माहिती पुरवित असतात. कामाच्या ठिकाणी आपण आपले वरिष्ठ, आपले सहकारी, आपले कनिष्ठ यांच्यात विविध प्रकारच्या माहितीचे अदानप्रदान होत असते. आपण

विविध प्रकारच्या माहितीसाठी मित्रांना व इतरांना विचारणा करित असतो. ती अशी, क्रिकेटचा स्कोअर, आगामी २४ तासातील हवामान, वार्षींग मशीनचा बेस्ट ब्रँड जो बाजारात उपलब्ध आहे.

अशाच प्रकारच्या काही माहितीसाठी आपण ग्रंथालयास भेट देतो. आपणास पुर्ण करावयाचे असाईनमेंटसाठी, प्रॉजेक्टसाठी, नियतकालीके चाळतो. थोडक्यात जीवनाचे असे कोणतेही क्षेत्र नाही की जेथे माहितीने स्पर्श केला नाही.

‘युजेन गारफिल्ड’ हे ‘समाजाच्या पुर्तता न झालेल्या माहिती विषयक गरजा’ ह्या लेखात असे प्रतिपादन करतात की, माहिती शास्त्रज्ञांनी (Information Scientist) समाजाला नुसत्या तंत्रज्ञानाबाबत लोकशिक्षण देऊन थांबे नये, तर समाजातील सर्वसामान्य प्रकारच्या माहितीच्या समस्या ओळखून त्या सोडविण्याचा प्रयत्न करावा. ही माहिती शास्त्रज्ञांची प्रमुख जबाबदारी आहे. (Eugene Garfield is president of the Institute for scientific Information (ISI) Philadelphia Pennsylvania)

सध्याच्या काळात ग्रंथालय व माहितीशास्त्र फक्त विद्वान, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ यांच्याच माहितीच्या गरजा व त्या कशा पुरविल्या जातात. यांचा अभ्यास जादा प्रमाणात होत आहेत. परंतु माहितीच्या गरजा ह्या सर्व सामान्य नागरिकांच्या मुलभूत माहितीच्या गरजा पुर्ण होत नाहीत. यासाठी कोणत्याही प्रकारची प्रणाली नाही. (Information System) सर्वसामान्य जनतेस दैनंदिन जिवनावश्यक बाबी संबंधांची माहिती उपलब्ध होत नाही. तंत्रज्ञ, व्यावसायिक, धोरण ठरविणारे, नियोजनकार यांच्यासाठी व्यवस्थापन माहिती पध्दती (MIS) विकसित झाली आहे. नागरिकांच्या शिक्षण, आरोग्य. अर्थविषयक बाबी याबाबत हवी ती माहिती उपलब्ध होत नाही याला अपवाद फक्त ‘किसान कॉल सेंटरचा’ आहे. यावर शेतक-यांना टोल फ्री नंबरवर माहिती प्राप्त होते.

विधी साक्षरता (Legal Literacy)

कायदेविषयक माहितीबाबत विचार करावयाचा झाल्यास अधिक गंभीरतेने विचार करावा लागतो. अन्य जीवनावश्यक बाबीसंबंधी माहिती उपलब्ध न झाल्यास अप्रत्यक्ष तोटे होतात. उदा. आहारसाक्षरता (Diet Literacy) यात योग्य आहाराची, पोषण मूल्याची माहिती गरजूंना प्राप्त न झाल्यास शरीरावर त्याचे अनिष्ट परिणाम होतील. तथापी कायदेविषयक माहिती असणे हे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. कारण कायद्याचे सुप्रस्थापित असे तत्व आहे, ते असे की, (Ignorance of Law is No Excuse) याचा अर्थ असा की, प्रत्येक नागरिकाला तो ज्या देशाचा नागरिक आहे तेथील दैनंदिन बाबी संबंधी कायदे माहित असायला हवेत त्या कायद्याचा भंग झाल्यास तो कायदा माहित नव्हता अशी सबब सांगता येत नाही. म्हणजे दैनंदिन बाबी संबंधी कायद्याचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. ही बाब ग्रामीण भागात व शहरात राहणा-या नागरिकांना दोघांनाही उपयुक्त आहे. अशा प्रसंगी पध्दतशीर, शास्त्रोक्त माहिती देणारी प्रणाली आवश्यक आहे.

लोक कायदे शिक्षण (Public Legal Education) जर कायद्याने / न्याय यंत्रणने हे गृहित धरले आहे की, प्रत्येकाला कायद्याचे ज्ञान आहे. तसे केले नाही तर लोक कायद्याचा भंग करतील. नियम मोडतील व असा पवीत्रा घेतील की, आम्हाला कायदा माहित नव्हता. त्यामुळे प्रत्येकाला किमान कायदे माहिती असावेत. म्हणजे प्रत्येक नागरिकाने कायदे कसे माहित करून घ्यावयाचे याबाबत राज्याच्या सुध्दा जबाबदारी आहे की, त्यांनी नागरिकांना जुजबी (Functional) कायद्याबाबत सज्ञान करावे. विधी साक्षर (Legal Literate) करावे. लोकांपर्यंत सोईस्कर माध्यमाद्वारे कायद्याचे ज्ञान संप्रेक्षित करण्याचे काम कायदे बनविणा-याचे म्हणजे विधान गृहाचे आहे लोकशाहीमध्ये हे अपेक्षित आहे तर त्या कायद्याचा आदर होईल. व कायदेपालन करणारा नागरिक तयार होईल (Law Abiding Citizen)

दूर्देवाने भारतात ऐताहिसिक कारणाने समाज उपयोगी कायद्याचे लोक शिक्षण (Public Legal Education) ही कोणाची जबाबदारी नाही. प्रसिध्द माध्यमाने व शाळेच्या अभ्यासक्रमात कायद्याच्या माहितीचा समावेश केल्याने जनतेचे कायद्याचे लोक शिक्षण अल्प प्रमाणात झाले आहेत. राज्यकिय पक्ष, कामगार संघटना, सामाजिक संस्था यांनी कायदेविषयक साक्षरतेचे उपक्रम शिबिराद्वारे राबवून अल्पसा प्रयत्न झाला आहे. लोक कायदे शिक्षणामध्ये आणखी प्रभावी पणे शाळा, महाविद्यालय, आकाशवाणी, दुरदर्शन (क-कायद्याच्या सारख्या मालिका), प्रौढ साक्षर योजना, विस्तार शिक्षण, निरंतर शिक्षण, पथनाटये, माहिती पत्रके, वर्तमानपत्रे, चित्रपट, भिंतीपत्रक, ग्रंथालय, सामाजिक संस्था भूमिका बजावू शकतील.

लोक कायदा शिक्षण हे नागरिकांना न्याय मिळविण्यासाठी आवश्यक असणारा आत्मविश्वास, कौशल्य व कायद्याबाबत ज्ञान, जागरूकता, हक्काबाबत जाणीव करून देते. लोक कायदा शिक्षण जनतेस एकमेकांस मदत करण्याचे फक्त सुचवित नसून त्यांना कायद्याचे माहितीची गरज निर्माण होणे व कायद्याबाबत समस्या सोडविण्यासाठी कायद्याचे ज्ञान मिळविणे, कायद्याचा वापर करणे ह्या बाबत ही जाणीव करून देणे यामध्ये लोककायदे शिक्षणाची माहितीपध्दती निर्माण होण्यासाठी, नागरिकांच्या कायदेविषयक माहितीच्या गरजांचे मूल्यमापण होणे गरजेचे आहे. त्यानंतर लोककायदे माहितीपध्दतीचे प्रारूप (Model) विकसित करता येईल त्या अनुषंगाने ह्या लेखामध्ये अभ्यास केला आहे.

व्याप्ती आणि मर्यादा -

नागरिकांच्या लोक कायदेविषयक माहितीच्या गरजा ह्या विषयांच्या माहिती शास्त्राच्या अनुषंगाने अभ्यास केला आहे. माहिती उपभोक्ताचा अभ्यास (User Study) व त्या संबंधात माहितीच्या गरजा (Information Needs) चा परामर्श यामध्ये घेतला आहे.

दैनंदिन जीवनामध्ये दैनंदिन समस्या सोडविण्यासाठी व उत्सुकतेपोटी अनेक प्रकारच्या माहितीची गरज भासते. तथापी या अभ्यासात कायद्याच्या ज्ञानाची अपरीहार्यता लक्षात घेऊन कायद्याच्या ज्ञानाच्या माहितीच्या गरजेचा अभ्यास यात केला गेला आहे. कायदे प्रचंड प्रमाणात आहेत, त्यांची संख्या अगणित आहे. तथापी सर्व सामान्य नागरिकांस सकाळ पासून सायंकाळपर्यंत ज्या कायद्यांचा संबंध येतो अशा जीवन उपयोगी २५ कायद्यांचा परामर्श या अभ्यासात घेतला आहे. ह्या अभ्यासासाठी अहमदनगर जिल्हा व अहमदनगर शहर निवडण्यात आले आहे.

उद्दिष्टे - १. नागरिकांच्या कायदेविषयक माहितीच्या गरजांचा अभ्यास करणे.

२. नागरिकांच्या कायदेविषयक ज्ञानाची पातळी तपासणे.

३. नागरिकांच्या कायदेविषयक माहितीच्या गरजा भागविण्यासाठी ग्रंथालय माहिती सेवा मधील साधने व मार्ग यांचा कशाप्रकारे वापर करता येईल हे पाहणे.

४. नागरिकांची कायदेविषयक माहितीची सबलता निर्माण होण्यासाठी विधी साक्षरतेच्या माध्यमेतून कायदा माहिती पध्दती कशा प्रकारे विकसित करता येईल हे सुचविणे.

वाचन साहित्याचे अवलोकन (Review of Literature)

संशोधन विषयाशी संबंधीत असे वाचन साहित्याचे अवलोकन केल्याशिवाय प्रस्तुत संशोधनास सामर्थ्य प्राप्त होत नाही. या संशोधनामध्ये खालील वाचन साहित्य हा संबंध दर्शविते, व त्याचा प्रस्तुत संशोधनावर काय प्रभाव हे यात नमूद केले आहे. अवलोकन केलेले वाचन साहित्यात चर्चेलेला विषय व संशोधनात घेतलेला विषय कसा वेगळा आहे याचा उहापोह यात केला आहे.

१. सी.व्ही नरसींह रेडडी यांनी पीएचडी साठी लोकमाहिती व्यवस्थापन (Public Information Management) हा विषय घेतला होता. शासन जनतेच्या दृष्टीने जी माहिती निवडते व प्रसारण करते ती माहिती एकांगी असते. आर्थिक दारिद्र्याची सुरुवात ही माहितीच्या दारिद्र्यापासून होते. माहितीचे दारिद्र्य संपले की आर्थिक दारिद्र्य संपते. अशा प्रकारचा सिध्दांत यात मांडला आहे.

२. लायब्ररी आसोसीएशन, लंडन यांनी १९९९ साली प्रकाशित केलेले पुस्तक शैला पॅन्टी यांनी संपादित केले आहे “समाज माहिती जाळ्याची बांधणी” असे या पुस्तकाचे शीर्षक आहे. “उत्तम समाजासाठी उत्तम माहिती” हे या पुस्तकाचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. समाज माहिती कार्यात माहितीचा वापर ही संकल्पना नविन आहे. या संकल्पनेमुळे अभ्यासकास लोककायदा माहितीची संकल्पना सूचली.

३. नालसाच्या न्यायदिपच्या खंड-७ अंक-३ जूलै २००६ मध्ये 'विधी साक्षरतेचे दृष्य' (Perspective on Legal Literacy) ह्या लेखामध्ये जस्टीस आर. रविंद्र भट यांनी पुढील प्रमाणे विचार व्यक्त केले. कायद्याचे अधीराज्य विधी साक्षरतेने साध्य होणार आहे. हा महत्वाचा मुद्दा मांडला आहे.

४. एच.एन.प्रसाद यांनी 'माहितीच्या गरजा व उपभोक्ते' या माहितीच्या विषयावर (Information Needs and Users) हे पुस्तक लिहिले हे या विषयावरील मुलभूत पुस्तक आहे. माहितीच्या उपभोक्ताला समाधानकारक, प्रभावी, परिणामकारक सेवा देण्यासाठी माहिती उपभोक्ताच्या माहितीच्या गरजेचे निदान होणे गरजेचे आहे व त्याआधारे माहिती प्रणाली विकसित करता येते हे या प्रतिपादिले आहे.

५. प्रा.बीकू.टी.लाल यांनी एका वेगळ्या विषयाला स्पर्श केला माहितीच्या गरजा, माहिती प्राप्तीमध्ये माहिती उपभोक्ताचे वर्तन या मुद्द्यावर भर देउन (Information Needs, Information Seeking behavior) या शीर्षकाचे पुस्तक लिहिले.

६. कारेन इ.फिशर यांनी (Theories of Information Behavior) हा अगळावेगळा ग्रंथ संपादित केला. यामध्ये ७० लेखांचा समोवशा आहे ह्यामधून हे लक्षात येते की, विविध संदर्भात माहिती कशी प्राप्त करतात, त्या माहितीचे व्यवस्थापन कसे केले जाते, माहितीचे अदानप्रदान कसे होते, व माहितीचा वापर कसा होतो यावर भर दिला आहे.

७. लायब्ररी रीव्यू च्या खंड-४६ अंक-१ मध्ये जाफेट आर्टिक यांनी 'सर्वसामान्य नागरिकांच्या कायदेविषयक माहितीच्या गरजा' यावर लेख लिहिला. यामध्ये ह्या गरजा भागणे कसे महत्वाचे आहे यावर भर दिला.

८. कुंझ वेरनर यांनी माहितीच्या गरजांचे पृथकरण व मूल्यमापनांच्या पध्दती यावर टिपणी (नोट) तयार केली. या विषयावरील हा महत्वाचा दस्तऐवज आहे.

संशोधन पध्दती -

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आला. कारण सदरचा अभ्यास हा सद्यस्थितीचा (वर्तमानकालिन) आहे. माहिती संकलनासाठी सर्वेक्षण त्या अनुषंगाने प्रगनकाच्या मदतीने माहिती गोळा करण्यात आली. प्रश्नावली बिनचूक होण्यासाठी पायलट प्रोजेक्टद्वारे प्रश्नावलीची पडताळणी करण्यात आली. व प्रश्नावली तार्कीक निकषावर तपासून बिनचूक करण्याचा प्रयत्न केला गेला. नॉन प्रोबॅबलीटी सॅम्पलींग पध्दतीने अहमदनगर जिल्ह्यातील शहर व १४ तालूके इथून तथ संकलन करण्यात आले. त्यात प्रगनकांनी (Investigator)यांनी रँडम सॅंपल पध्दतीने प्रतिसादक निवडले यातून संकलित झालेल्या माहितीद्वारे कोष्टक (टेबल) तयार करण्यात येउन विविध माहितीचे घटक समोर आले. त्यातून निष्कर्ष काढून शिफारशी व सूचना करण्यात आल्या.

माहितीचे विश्लेषण सादरीकरण -

अहमदनगर जिल्हा व खुद शहर येथील लोकसंख्या ४०,४०,४६२ एवढी आहे. ह्या मध्ये पुरुष व स्त्रीयांचा अंतर्भाव आहे. संपूर्ण अहमदनगर जिल्ह्यात माहिती प्राप्ती साठी २० प्रगनकांनी संपूर्ण जिल्हाभर प्रवास केला. त्यांनी त्यासाठी १००० प्रतिसादकांशी संपर्क साधला. त्यापैकी ७२० प्रतिसादकांनी पुरवलेली माहिती संशोधनास उपयुक्त व योग्य आढळली.

माहितीचे विश्लेषण व सादरीकरण कोष्टक क्र-१ वयोमानानुसार प्रतिसादकांचे वर्गीकरण

अ. नं.	वयोगट	प्रतिसादकांची संख्या	टक्केवारी
१	२५ वर्षांपर्यंत	२३६	३३ %
२	२६ ते ५०	३०४	४२ %
३	५१ ते वर	१८०	२५ %
	एकूण	७२०	१०० %

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की वयोमान २५ पर्यंत २३६ (३३%) प्रतिसादक असून वयोगट २६ ते ५० मध्ये ३०४ (४२%) प्रतिसादक आहेत. ५१ वर्ष वयाचे वर १८० (२५%) प्रतिसादक आहेत.

यावरून असे दिसते की सर्व प्रतिसादक हे प्रौढ आहेत. म्हणजे एखाद्या बाबी संबंधी मते प्रदर्शित करण्यास समर्थ आहेत.

कोष्टक क-२ प्रतिसादकांचे कुटुंबातील स्थान

अ. नं.	प्रतिसादकांचा दर्जा (स्थान)	व्यक्ती	टक्केवारी
१	कर्ता	१६४	२३ %
२	कुटुंबप्रमुख	१७५	२४ %
३	कुटुंबातील सदस्य	३८१	५३ %
	एकूण	७२०	१०० %

ज्यावेळी प्रगनकाने कुटुंबाला भेट दिली त्यावेळी त्याला १६४ (२३%) कुटुंबात कर्ता हा प्रतिसादक म्हणून भेटला १७५ (२४%) कुटुंबात कुटुंबप्रमुखाने प्रतिसादक म्हणून माहिती दिली तर अन्य प्रतिसादक ८१ (५३%) कुटुंबातील सदस्य होते.

यावरून असे दिसते की, कुटुंबातील विविध भूमिका पार पाडणारे घटक प्रगनकांचे माहितीस प्रतिसाद देतात. व कुटुंबातील सर्व व्यक्तींना लोक कायदे माहितीच्या गरजांचे प्रकटीकरण होते.

कोष्टक क-३ कायदयाच्या माहिती बाबत भावना

अ. नं.	प्रतिसाद	प्रतिसादक	टक्केवारी
१	होय	६४६	८९ %
२	नाही	७४	११ %

कोष्टक क-३ वरून असे दृष्टोत्पत्तीस येते की, समाजातील ६४६ (८९%) लोकांना कायदे माहित असावेत असे वाटते, तर समाजात असाही एक वर्ग आहे ७४ (११%) त्यांना कायदयाची माहिती असणे गरजेचे वाटत नाही.

यावरून असे दिसते की नागरिकांमध्ये अशी भावना आहे की, बहुसंख्य नागरिकांना कायदयाचे ज्ञान असावे असे वाटते. कायदयाचे माहितीची गरज नाही असे वाटणा-याचे प्रमाण नगण्य आहे.

कोष्टक क-४ कायदेविषयक माहिती व्यक्तीस का असावी .

अ. नं.	कारणाचे स्वरूप	व्यक्ती	टक्केवारी
१	फसवणूक टाळणेसाठी	३०४	४२%
२	गुन्हेगारीवर वचक बसावा	४८	७%
३	कायदयाचे पालन करून हक्कांचे रक्षण करते	२१०	२९%
४	दैनंदिन जीवनात उपयोग	१५८	२२%
	एकूण	७२०	१००%

वरील कोष्टकावरून असे दिसून येते की, जनतेला कायदेविषयक माहिती असावी असे वाटण्याचे कारण आपली फसवणूक होऊ नये म्हणून ३०४ (४२%), गुन्हेगारीवर वचक बसावा म्हणून ४८ (७%), कायदयाचे ज्ञान असेल तर हक्काचे

रक्षण करता येईल असे २१० (२९%), कायदयाचे ज्ञानाचा दैनंदिन जिवनात उपयोग होता म्हणून १५८ (२२%) नागरिकांना वाटते यावरून असे दिसून येते की कायदयाचे ज्ञानामुळे ब-याच गैरप्रकारामुळे नियंत्रण होउ शकते.

कोष्टक क्रं ५

नागरिकांना माहित असायला हवेत असा कायदे

अ.क्रं	कायदयांचे नांव	व्यक्ती	टक्केवारी
१	सर्व कायदे	१४९	२०%
२	भारतीय राज्य घटना	१०१	१४%
३	माहितीचा अधिकार कायदा	९१	१२%
४	ग्राहक संरक्षण कायदा	७६	१०%
५	विवाहा संबंधी कायदे	३७	५%

वरील कोष्टक क्रमांक-५ वरून असे दिसून येते की, लोकांना कोणते कायदे माहित असावेत याची विचारणा केली असता १४९ (२०%) व्यक्तीना वाटते की, सर्व कायदयाची माहिती असावी. त्यानंतर १०१ (१४%) व्यक्तींना असे वाटते की, भारतीय राज्य घटना सर्वांना माहिती असावी असे वाटते त्याखालोखाल ९१(१२%) व्यक्तींना असे वाटते की, माहिती अधिकार कायदा हा सर्वांना माहित असायला हवा. ग्राहक संरक्षण कायदा ७६(१०%) लोकांना माहित असायला हवे असे वाटते. विवाह संबंधीचे कायदे ३७ (५%) लोकांना माहित असायला हवे असे वाटते.

वरील कायद्याची निवड करताना प्रतिसादकांनी त्याची सांगड जीवनातील प्रमुख बाबीशी जोडली आहे. बहुसंख्या नागरिकांना असे वाटते की, सर्व कायदयाची माहिती नागरिकांना हवी. सर्व कायदयाचा आधार जो भारतीय राज्य घटना आहे त्याची माहिती सर्वांना असावी असे वाटते. भारतात कायदे जरी पुष्कळ असले तरी ज्या कायदयाने समाजात जीवनात क्रांती झाली असा माहिती अधिकाराचा कायदा सर्वांना माहित असावे असे वाटते. कोणताही नागरिक असला तर तो श्रीमंत असेल, गरीब असेल, तो ग्राहक असतो व त्याला ग्राहक संरक्षण कायदयाचे मोठे आकर्षण असते म्हणून ग्राहक संरक्षण कायदा माहिती असायला हवे असे वाटते. समाजामध्ये ज्या प्रथा परंपरा आहेत, संस्कार आहेत, त्यातला महत्वाचा संस्कार विवाह आहे. त्या विवाह संबंधीचे कायदे ही सामान्य जनतेस माहिती असावेत असे प्रतिसादकांना वाटते

कोष्टक क्रं- ६

कायदेविषयक माहितीचे प्राप्त करण्याची पद्धत

अ. नं.	माहितीचा स्रोत	व्यक्ती	टक्केवारी
१	वर्तमान पत्रे	३२९	४५ %
२	आकाशवाणी	१९९	२७ %
३	दूरदर्शन	१९४	२६ %
४	वकील	१६९	२३ %
५	मित्र व नातेवाईक यांच्याशी चर्चा	१५९	२२ %
६	इतर	१०६	१४ %
७	शासकिय प्रकाशने	७९	१० %

वरील कोष्टक क्रमांक ६ मधून असे निष्पन्न होते की, ज्यावेळी व्यक्तीला माहितीची गरज निर्माण होते, ती गरज भागविण्यासाठी व्यक्ती विविध माहितीच्या स्रोताचा शोध घेतो. तर सर्वात मोठा स्रोत हा वर्तमानपत्र हा आहे ३३२ (४५%) प्रतिसादकांना कायदेविषयक माहिती हि वर्तमानपत्रातून प्राप्त होते. तर आकाशवाणी यामध्यमातून कायदेविषयक माहिती प्राप्त होते

असे १९९ (२७%) प्रतिसादकांना वाटते ज्यावेळी कायदेविषयक समस्या निर्माण होते, त्यावेळी कायदेविषयक समस्यांने ग्रस्त व्यक्ती वकिलाकडे जातो असे १६९(२३%) व्यक्तींना वाटते. कायदेविषयक समस्या सोडवणूकीसाठी सर्वसामान्यतः मित्र व नातेवाईक यांचा १५९ (२२%) व्यक्तींना आधार वाटतो तर ७९ (१०%) माहितीची गरज असणारे नागरिक शासकीय प्रकाशनांचा आधार घेतात.

यावरून असे दिसून येते की, माहितीच्या स्रोताची निवड काळजीपूर्वक केली जाते. समाजात साक्षर लोक आहेत तद्वतच निरीक्षर नागरिक सुध्दा आहेत अक्षर शत्रूंना आकाशवाणी, दुरदर्शन या माध्यमांसाठी अक्षर ओळखीची गरज नाही त्यांना श्रवणाने कायदेविषयक माहिती प्राप्त होऊ शकते तसेच वकिलाकडे जाऊन सल्ला साक्षर व निरीक्षर दोन्ही घेऊ शकतात. वर्तमानपत्र हे माध्यम अतिशय प्रभावी आहे शिवाय ते कमी खर्चाचे आहे त्यांचा वापर जास्तीत जास्त लोकांकडून केला जातो. मनुष्य स्वभाव प्रथम काही व्यक्तींना म्हत्वाचे स्रोत वाटतात ते मित्र व नातेवाईक. त्यांच्याशी ते चर्चा करतात. सर्वात कमी प्रतिसाद हा शासकीय प्रकाशनांना आहे त्याचे कारण त्याची अनुपलब्धता व शासकीय प्रकाशनांमध्ये वापरली जाणारी प्रमाण मराठी भाषा असावी असे वाटते या शिवाय १०६ (१४%) प्रतिसादकांनी इतर स्रोतांची अवलंब करतो असा उल्लेख केला आहे

कोष्टक क्रमांक ७ कायदेविषयक माहितीचे संप्रेषण करण्याचे साधने

अ.क्रं	साधने	व्यक्ती	टक्केवारी
१	दुरदर्शन मालिका	३५०	४८%
२	कार्यशाळा	२४०	३३%
३	सक्तीचे अभ्यासक्रम	१६२	२२%
४	पथनाटये	१५४	२१%
५	कायदा जागरूकता शिबिर	१४९	२०%
६	ग्रंथालय सेवा	१४५	२०%
७	शासकीय प्रकाशने	१०६	१४%
८	नियतकालिकातील लेख	९०	१२.५%
९	सुट्टीतील अभ्यासक्रम	७५	१०%
१०	छोटे अभ्यासक्रम	५५	७.६%

वरील कोष्टक क्रमांक -७ वरून असे निर्दर्शनास येते की, सामान्य नागरिकांना कायदेविषयक माहितीचे संप्रेषण ३५० (४८%) प्रतिसादकांना दुरदर्शन मालिका हे प्रभावी साधन वाटते २४० प्रतिसादकांना (३३%) कायदयांच्या कार्यशाळेद्वारे कायदयाची माहिती संप्रेषित होईल असे वाटते तसेच काही प्रतिसादकांना पुढील साधने उपयुक्त वाटतात सक्तीचे अभ्यासक्रम १६२(२२%) पथनाटये १५४(२१%) कायदा जागरूकता शिबिरे १४९ (२०%) शासकीय प्रकाशने १०६(१४.५%) नियतकालिकातील लेख ९० (१२.५%) सुट्टीतील अभ्यासक्रम ७५(१०%) छोटे अभ्यासक्रम ५५(७.६%). यामध्ये असा प्रतिसादकांचा एक गट आहे त्यांना ग्रंथालयाच्या माध्यमातून कायदेविषयक माहितीचे संप्रेषण होणे हा एक मार्ग आहे. हे अतिशय यथोचित वाटते.

कोष्टक क्रमांक -८
कायदा समजण्यास येणा-या अडणीचे स्वरूप

अ.क्रं.	अडचणीचे स्वरूप	प्रतिसाद	टक्केवारी
१	कायद्याची किचकट भाषा	२५५	३५%
२	ग्रंथिक भाषेचा वापर	१३६	१८%
३	विधी वाडमयची अनूपलब्धता	११५	१६%
४	माहिती प्राप्तीमध्ये न्यूनगंड	१८	०३%
५	इतर	६८	१०%

वरिल कोष्टकावरून असे दिसते की, लिखित व मौखिक कायद्याची भाषा किचकट आहे असे २५५(३५%) प्रतिसादक मत व्यक्त करतात. १३६(१८%) प्रतिसादकांना असे वाटते की कायदेविषयक वाडमयामध्ये ग्रंथिक प्रमाणभाषेचा वापर केला आहे तसेच ११५(१६%) प्रतिसादकांना असे वाटते की सर्वसामान्य नागरिकांना विधी विषयक वाडमय उपलब्ध होत नाही. १८(३%) प्रतिसादकांना असे वाटते की कायदेविषयक माहितीची मागणी करताना ती न्यूनगंडामुळे नेमकेपणामुळे मांडली जात नाही त्यामुळे नेमकी गरज समजत नाही व परिणामत माहिती प्राप्त होत नाही यापेक्षा अन्य काही अडचणी आहेत असे काही प्रतिसादकांना वाटते.

वरील विश्लेषणावरून असे लक्षात आले आहे की, कायदा सर्व सामान्यांना समजण्यासाठी तो सुगम बोलीभाषेत उपलब्ध व्हायला हवा तसेच प्रमाण ग्रंथिक भाषाही समजण्याजोगी हवी. ग्रंथालयात (सार्वजनिक महाविद्यालयीन) विधी वाडमयाचे साहित्य संग्रहाचा विकास व्हायला हवा.

REFERENCES

1. BALIAR SINGH R.K. AND MAHAPATRA A.M. "Litereracy and Library Consciousness: A survey in Banpur, Puri District of Orrisa". I.L.A. Bulletin, Vol . XXIII No.4P. 199-205.
2. BUSH CHARLES H. AND HARTER STEPHEN P. "Research Methods in Librarianship Teaching and Interpretation". New York Academic Press, 1980.
3. CHANDRA R. AND OTHERS,(ED) "Libraries, information literacy and life long learning" conference volume: Delhi, India Library Association 2005.
4. C GREET "Villages in D.J. Sills(ED) Encyclopaedia of social sciencesed, Glencoe, 1968 Vol 16, PP 318 to 22.
5. Dhirde.P.G(2007) "VidhiSaksharta:AvashyakatavaMarg ", DnyanGangotri 8:2 P.6 to 17.
6. DEVI PURNIMA AND DEVI CHONGTHAM VIKAS (2005) "Information needs in Higher Education ; A study of college faculties in Manipur" ILA Bulletin , XLI-2.
7. EUGENE GARFIELD (1985) "Society's unmet information Needs" Asis Bulletin – October – November.
8. GANDHI J.S.(2004) "Law,State and Society", Delhi, Rawat P.180.
9. GUHA B. (1978), " Documentation and information service Techniques and Systems", Calcutta, The world Press Ltd.
10. KOTESWAR RAO, (2005) "Legal Litetacy an armour against humanrights violation and necessity in demographic society", NYAYADEEP VII-4 OCT P.48 to 52.

11. KUMAR MANISH, BHARDWAJ NEELAM, (2005), "Information Needs by Hill women on Health and Nutrition: A study in the Kumaon Division of Uttarchal", Journal of Communication Studies, XXIII, P 35-48.
12. KUNZ WERNER et. Al. (1977) " Method of analysis and evaluation of information Needs: A documentation.
13. LALOO BIKKA TARIANG, (2002) "Information needs information seeking behaviour and users". New Delhi Ess ESS publications, P.150.
14. LAXMAN RAO n. AND OTHERS.(2004), " Responding to users need in changing information landscapes sojourn of libraries from palm leaf to plam-top", Conference Volum, Delhi: Indian Library Association.
15. MUKUL MUDGAL, (2005) " National Legal Literacy Mission implementation strategies", NAYAYA DEEP, P.53-56 Vol .VII 4 Oct.
16. LIPTON MICHAEL, MICK MOORE "The methodology of village studies in less developed contries (IDS Discussion Paper No-10)
17. PAULINE ATHERON, (1977) "Handbook for information System and Services", Paris, UNESCO, 259 PP.
18. PRASAD H.N. (1992) "Information Needs and Users", Varanasi, Indian BibliogrphicCenter, p.143.
19. POTHARE RAVINDRA, KARISIDAPPA C.R., KOGANURMATH M (2005), "Government information Service to General Public: A case study of Maharashtra", ILA Bulletin, 41-Tp. 16-22.
20. REEDI C.V NARSIMHA, (2001) "Public information management", Mumbai Himalaya Publish Housep.267.
21. RISWADKAR M.R., "Use and user Reserch", A Note- p.1-6.
22. SANKARAN KAMALA, SINGH UJJWAL, (2008) "Towards Legal literacy and introduction to law in India", New Delhi, Oxford University Press, 211pp.
23. SINGH GURUDEV, (2003) "Information and Users", Delhi Bookwell,p.370.
24. SARDA, K.(1986) "RURAL LIBRARY SERVICES IN INDIA", New Delhi, ESSESS publications. P. 124.
25. TAKLKAR ANIL, "Information needs,awareness, perception and source use behaviour of rural population : A study with special reference to social Development information", an unpublished theses submitted to Gulbargha University, Gulbargha.
26. WILSON, T.D. (2008), "Evolution in information Behaviour modeling : Wilson's model. In kaven E. fisher (ED), Theories of Information Behaviour- new jerky; information today ,INC 31-36.
27. VARADACHARI V.K. (1982) " Citizen and the Law", New Delhi, Metro P.Book., p 167.

